

Aikapaikkaisia lisiä Fennoskandian kielelliseen esihistoriaan

MIKKO HEIKKILÄ

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 23. elokuuta 2014

Asioiden ajallinen tapahtumajärjestys eli kronologia ei ole merkityksetön juttu. Jokainen on varmasti elämässään kohdannut tilanteita, joissa asioiden tapahtumajärjestys on ollut ratkaiseva hyvässä tai pahassa tai joissa todella tapahtuneen kanssa päinvastainen asioiden tapahtumajärjestys olisi ollut onni tai onnettomuus. Kronologia on tärkeä myös tieteessä. Kronologialla on keskeinen rooli kaikissa menneisyyttä tutkivissa tieteissä, kuten historiallisessa kielitieteessä, arkeologiassa ja historiassa.

Historia ei kuitenkaan ole oikein huudossa nykypäivänä. Esimerkiksi otettakoon vaikkapa äskettäinen ehdotus historian muuttamisesta vapaaehtoiseksi oppiaineeksi lukiossa, jonka keskeisimpiä tavoitteita on olla yleissivistävä oppilaitos. Sama epäsuosio pätee kielihistoriaan. Kielitieteen vanha valtavirta on marginalisoitunut. Historiallinen kielitiede on länsimaisen kielitieteen tieteenhistoriallisesti vanhin osa-alue. Yliopistojen kieliaineiden opetussuunnitelmissa kielen historian ja historiallisen kielitieteen opetus on meidän aikanamme saanut antaa tilaa ”tärkeämmille” ja ennen kaikkea helpommille aiheille. Koska ihmiskieli aina muuttuu ajan myötä, kielen historian ja historiallisen kielitieteen yliopistollinen alasajo merkitsee samalla sitä, että yhtä keskeistä ihmiskielen ”luonteenpiirrettä” ei enää opeteta.

Historiallinen kielitiede on kuitenkin luonteva osa kielitiedettä jo siksi, että kieli kantaa mukanaan historiaa – sitä puhuneiden ihmisten historiaa. Luonnollinen kieli on ylisukupolvinen ja kerroksellinen. Kulloisenkin nykyhetken kielessä on aina ajallisia kerrostumia. Taivaalle katsominen on tunnetusti menneisyyteen katsomista. Sama pätee kieliin ja niiden sanoihin, jos kielellisen taivaan merkkejä vain osaa lukea. Tämä lukutaito saavutetaan historialliseen kielitieteeseen perehtymällä.

Kielitiede kehittyi tieteeksi juuri historiallisen kielitieteen tutkimusmenetelmien kehittymisen myötä 1800-luvun kuluessa, ja historiallisen kielitieteen alalta ovat mo-

net kielitieteen suurimmista saavutuksista. Jotta asiasta ei voisi vahingossakaan jäädä epäselvyyttä, tässä kohtaa on aiheellista huomauttaa, että historiallinen kielitiede on edistynyt saavutuksissaan melkoisesti 1800-luvun jälkeen.

Kielihistorian ja historiallisen kielitieteen potentiaali kielitieteelle ei ole vielä historiaa. Kielen historia kun selittää, miksi kieli on jollakin hetkellä sellainen kuin se on. Kielihistoria ja historiallinen eli diakroninen kielitiede eivät kuitenkaan ole synonyymeja. Kieltä voidaan tarkastella kahdella tavalla: aikojen saatossa ja tietyllä hetkellä. Näistä edellistä tarkastelutapaa edustaa historiallinen eli diakroninen kielitiede ja toista synkroninen kielitiede, joka tutkii kieltä läpileikkauksenomaisesti tietyllä ajanhetkellä. Historia ja kielihistoria ovat analogisia käsitteitä, samoin historiallinen kielitiede ja historiatiede.

Historiallisessa kielitieteessä keskeisiä kysymyksiä ovat mitä, missä ja milloin. Äännehistoria eli *Lautgeschichte* ja sen relatiivinen kronologia ovat historiallisen kielitieteen kova ydin. Myös äännehistorian absoluuttinen kronologia on historiallisessa kielitieteessä keskeinen kysymys. Sitä voidaan verrata esimerkiksi arkeologian ja paleontologian löytöihin, joiden yksi ensimmäisistä niin ammatillaisia kuin maallikoitakin kiinnostavista kysymyksistä on, kuinka vanha se on tai miltä ajalta se on peräisin.

Historiallinen kielitiede on kielitieteen vaikeimpia osa-alueita, mikä selittänee osaksi sen vaatimattoman suosion nykykielitieteessä. Lyhytjänteisyyden, pinnallisuuden ja nopean muutoksen aikakaudella kielihistoria ei ole suosittua. Nykyinen massojen ja populaarikulttuurin aikakausi, joka ei suuremmin arvosta sivistystä eikä niin kutsuttua korkeakulttuuria, ei tee tilannetta yhtään paremmaksi. Historiallinen kielitiede on tullut vieraaksi suurelle osalle kielitutkijoita. Vieras koetaan usein myös pelottavaksi, ja se kärsii arvostuksen puutteesta.

Tutkin yleisen kielitieteen väitöskirjassani Fennoskandian kielellistä esihistoriaa poikkitieteellisesti. Edustettuina olevat tieteenalat ovat germanistiikka, nordistiikka, fennistiikka, saamentutkimus, historia, folkloristiikka ja arkeologia, joista mikään ei yksin muodosta enemmistöä sisällöstä. Siksi tutkimukseni sopii parhaiten juuri yleisen kielitieteen korkeimmaksi opinnäytteeksi.

Keskeinen tavoitteeni oli selvittää kaikkien germaanisten kielten kantamuodossa eli kantagermaanissa, pohjoisgermaanisten eli skandinaavisten kielten kantamuodossa kantaskandinaavissa, itämerensuomalaisten kielten kantamuodossa kantasuomessa ja saamelaiskielten kantamuodossa kantasaaressa tapahtuneiden äänne muutosten relatiivinen ja absoluuttinen kronologia. Selkokielellä sanottuna halusin selvittää, milloin ja missä järjestyksessä edellä mainituissa kantakielissä tapahtuneet äänne muutokset tapahtuivat ja miten yhden kantakielen äänne muutokset suhteutuvat ajallisesti muissa tutkituissa kantakielissä tapahtuneisiin äänne muutoksiin. Pyrin siis väitöskirjassani ajoittamaan käsittelemäni kielen muutokset. Lainasanatutkimuksella on ajoitustyössä keskeinen, joskaan ei yksinomainen rooli. Itämerensuomen ja saamen äänneasultaan todistusvoimaiset germaanisat lainasanat mahdollistavat eri kantakielten ajallisen suhteuttamisen toisiinsa.

Vaikka äännehistoria ja sen kronologia on edellä kerrotusti historiallisen kielitieteen kivijalka ja vaikka germanistiikkaa, nordistiikkaa ja fennougriistiikkaa on harjoitettu kauan, kokonaisuudesta nyt puheena olevien kantakielten äännehistorian yh-

teisestä kronologiasta ei ole tähän mennessä tehty. Koska kantagermaanin, kanta-skandinaavin, kantasuomen ja kantsaamen äännehistorian kronologian systemaattinen ja kattava suhteuttaminen toisiinsa tehdään väitöskirjassani ensimmäistä kertaa edellä mainittujen tieteenalojen pitkässä historiassa, pidän sitä väitöskirjani merkittävimpänä tieteellisenä kontribuutiona. Sen myötä edellä mainittujen kantakielten äännteellisen kehityksen kronologia uusimman tiedon valossa on nyt yksissä kansissa.

Milloin edellä mainituissa kantakielissä tapahtuneet monet äänne­muutokset siten tapahtuivat? Lyhyt vastaus: rautakaudella. Esihistorian aikakausista viimeinen eli rautakausi alkoi Skandinaviassa noin 700 vuotta ennen ajanlaskun alkua ja päättyi Länsi-Suomessa noin 1200 ajanlaskun alun jälkeen. Tähän aikahaarukkaan tutkimusaiheeni pääasiallisesti sijoittuu, vaikka myös rautakautta edeltänyt pronssikausi ja rautakautta seurannut, jo historialliseen aikaan myös Pohjolassa kuuluva keskiaika ovat nekin mukana tutkimuksessani. Tutkittavana oleva ajanjakso on siten noin kahdentuhannen vuoden pituinen. Esimerkiksi *die germanische Lautverschiebung* eli kantagermaanin äänne­siirros eli Grimmin laki ajoittuu hyvin todennäköisesti esiroomalaisen rautakauden alkuun. Lähes kaikki kantasuomen ja kantsaamen erilliskehityksen aikana tapahtuneista äänne­muutoksista ovat sitä ajallisesti nuorempia. Tässä on esimerkki väitöskirjani monista tutkimustuloksista.

Äännehistorian kronologian lisäksi tutkin väitöskirjassani Pohjolan vanhinta paikannimistöä. Siinä missä äännehistorian tutkimus tuo valaistusta edellä esitetyistä kysymyksistä kysymyksiin mitä ja milloin, paikannimistö­­tutkimus vastaa erityisesti kysymykseen missä. Vanhimpien paikannimien tutkimus eroaa metodologisesti jossain määrin nuorempien nimikerrostumien tutkimisesta. Vanhimpaan erotettavissa olevaan nimistökerrostumaan kuuluvia paikannimiä ei voi olettaa löytyvän suuria määriä pie­nehköltä maantieteelliseltä alueelta. Sen sijaan on tutkittava suurehkolta, mutta kuitenkin yhtenäiseltä alueelta makrotoponyymejä, erityisesti makrohydrynyymejä, joiden joukosta alueen vanhimmat paikannimet todennäköisesti löytyvät.

Paikannimistö­­tutkimus on yhteydessä väestö- ja asutushistoriaan sekä etnisi­teettien historiaan. Vanhimmat ajoitettavissa ja etymologioitavissa olevat paikan­nimet tuovat uutta tietoa Pohjois-Euroopan asutushistoriasta ja etnisestä historiasta. Käsitte­len väitöskirjassani muun muassa seuraavien paikannimien etymologiaa: *Ahvenanmaa, Eura, Inari, Kemi, Kokemäki, Kymi, Köyliö, Lappi, Nevajoki, Ounasjoki, Sarsa, Satakunta, Vanaja, Vantaa ja Ähtäri*. Olen myös etymologioinut joukon yleis­nimiä, muun muassa sanat *hevonen, huomen ja kausi*.

Nykytiedon valossa nykyisen Suomen alueen väestö­historia näyttäisi olevan tiivistety­sti kerrottuna seuraavanlainen: Suomen alue on ollut yhtäjaksoisesti asuttu jää­kauden päättymisestä lähtien. Suomen alkuasuttajat eivät puhuneet sen enempää ura­lilaista kuin indoeurooppalaistakaan kieltä. Se maantieteellinen alue, jota kutsumme Suomeksi, alkoi uralilaistua pronssikauden alussa noin 1800 ennen ajanlaskun alkua, jolloin vielä lähellä kanta­uralia ollut länsiuralilainen kielimuoto levisi Suomeen itä­kaakosta Volgan-Kaman alueelta. Uralilaisen kielen levitessä Itämeren alueelle täällä puhuttiin arkaaista luoteisindoeurooppalaista kieltä, jonka kivikautinen vasarakirves­kulttuuri oli levittänyt alueelle runsas tuhat vuotta aiemmin, sekä ainakin yhtä, sittem­min hävinnyttä niin kutsuttua paleoeurooppalaista muinaiskieltä, josta on jäänyt vahva

kielellinen substraatti etenkin saameen. Esimerkiksi nimet *Suomi*, *Viro* ja *Sarsa* lienee lainattu edellä mainitusta luoteisindoeurooppalaisesta kielimuodosta. (Ks. esim. Kallio 2006; Häkkinen 2009; Heikkilä 2012.) Maassamme puhuttava ruotsin kielen varieeteetti eli suomenruotsi ei sen sijaan näyttäisi olevan kyseisen indoeurooppalaisen kielimuodon jatkaja pystysuorana perintönä vaan myöhempi tulokas Skandinaviasta, joten suomi ja saame ovat siten Suomessa pisimpään yhtäjaksoisesti puhuttuja kieliä, vaikka ruotsiakin on puhuttu Suomessa ainakin noin vuodesta 1200 jKr. lähtien. Kantasaamea on ennen ajanlaskun alkua puhuttu koko nykyisen Suomen alueella, Lappia lukuun ottamatta. Ajanlaskun ensimmäisinä vuosisatoina kantasaamea puhuttiin koko nykyisen Suomen alueella, Etelä- ja Lounais-Suomi mukaan luettuina, mistä saamen kieli on sittemmin ensimmäisenä väistynyt.

Skandinaviasta on pronssikaudelta alkaen tullut nykyisen Suomen alueelle germaanisista vaikutus- ja asutusaaltoja. Itämerensuomen ja saamen sanastosta huomattava osa onkin eri-ikäisiä germaanisista lainasanoja, jotka muodostavat kielessä eriaikaisia kerrostumia. Germaanilainojen määrä ylittää moninkertaisesti uralilaisen perintösanan määrän. Nämä lukuisat eri-ikäiset germaanisista lainasanat mahdollistavat pelkän etymologisen eli sanahistoriallisen tutkimuksen lisäksi kontaktissa olleiden kielimuotojen kehityksen ajallisen suhteuttamisen toisiinsa, minkä olen pyrkinyt tekemään aiheeltaan ja aineistoltaan laajassa tutkimuksessani.

Väitöskirjani sivutuotteena vahvistuu käsitys, että itämerensuomen ja saamen anti germaanisten ja muidenkin indoeurooppalaisten kielten tutkimukselle on merkittävä. Ikävä kyllä, uralilaiset kielet ja niiden historia ovat useimmille nykypäivän germanisteille ja nordisteille *terra incognita*. Näin ei aina ole ollut. Myös maamme kansalliskieliä suomea ja ruotsia tutkivat tieteenalat fennistiikka ja nordistiikka keskustelevat liian vähän keskenään. Jostain kumman syystä Suomessa on ennenkuulumatonta olla sekä fennisti että nordisti, vaikka se olisi Suomen kaltaisessa kaksikielisessä maassa aivan luonnollista.

Vastoin Suomessa yleistä, nähtävästi maantieteestä, historiastamme ja suomalaisten huonosta itsetunnosta kumpuavaa uskomusta suomen kieli ei ole maailman kielten mittapuulla mitattuna puhujamäärältään pieni ja siten herkästi vähäpätöisenä pidettävä kieli, eikä Suomi ole pinta-alaltaan pieni maa vaan Euroopan unionin viitekehyksessä suurehko valtio.

Hyvät lukijat, päätän *lectio praecursoriani* lainaamalla Meänmaan kirjailijaa Bengt Pohjasta, joka on kirjansa *Faravidin maa* (2013) esipuheessa kirjoittanut, että ”met emmä saata menheissä aijoissa ellää, mutta menheet aijat elävä meissä. Tässä meilä ei ole valinan varraa”.

Lähteet

- HEIKKILÄ, MIKKO 2012: Varhaisen kantasuomen vokaaliston ja fonotaksin uudennoksista sekä niiden ajoituksesta. – *Fenno-Ugrica Suecana Nova Series* 14 s. 1–30.
- HÄKKINEN, JAAKKO 2009: Kantaauralin ajoitus ja paikannus. Perustelut puntarissa. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 92 s. 9–56.

KALLIO, PETRI 2006: Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. – *Virittäjä* 110 s. 2–25.
POHJANEN, BENGT 2013: *Faravidin maa*. Överkalix: Barents Publisher.

Mikko Heikkilä: *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Helsinki: University of Helsinki, Faculty of Arts, Department of Modern Languages 2014. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-0066-5>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.k.sukunimi@helsinki.fi